

ILU DỊ KA USORO MWULITE ASỤSỤ NA NDU NDI IGBO

Onyinye Constance Amamgbo
Ngalaba Amumamu Igbo, Afrika na Nzikorikaozi
Mahadum Nnamdi Azikiwe, Oka
oc.amamgbo@unzik.edu.ng

Umjedemede

Nchocha a bu maka ilu di ka usoro mwulite asusu na ndu ndi Igbo. Ilu bu mmanu ndi Igbo ji eri okwu nke a na-esite na ya ahuta ndu nwa afo Igbo o bu la kpomkwem. O bu kwa etu ndi Igbo si esite n'asusu ha akowaputa onwe ha, onodu ha, ekpemekpe ha, echiche ha, nkwenye ha, na akparamagwa ha di iche iche. Nke a gosiri na asusu bu usoro mwulite ndu ndi Igbo ma buru uzọ puru iche mmadu na ibe ya si enwe mmekorita. Ndi Igbo na-eji ilu agwa ofeke okwu iji kpolata akonuche ya. E jikwa ya adu ufodu ndi mmadu odu ma gbazie ihe ufodu adabachaghi etu o kwesiri. Mgbe a na-eme nke a, asusu na-ewere onodu na ndu ndi Igbo. Nchocha a bu n'uche iziputa ilu di ka usoro mwulite asusu na ndu ndi Igbo di ka o kwesiri. Nchocha bu n'uche ikowaputa mputara ilu, choputagasia ilu di iche iche na etu ilu ndi a si enye aka iwulite asusu na ndu ndi Igbo. Nwachocha gbakwasara ukwu n'atutu njieme na atutu nsinagburugburu wee mee ntucha nchocha a. Nchocha a gbasoro usoro nkowasi site n'igba ndi okenye Igbo ajuju onu n'uzo puru iche. Aro nchocha a bu na ndi nne na nna ga-enye aka ziputa udi ndu di iche iche, akparamagwa na njirimara ndi Igbo na odimma ha n'ebe o puru iche ma mee ka ndi Igbo buru ndi nwere obi mmekorita mmadu na ibe ya n'izulite umuaka ha, wulite onodu azumaahia, agumakwukwo, alimdi na nwunye na omenala di iche iche.

Okpurukpu okwu: Ilu, mwulite asusu, ndu, ndi Igbo

Ndubanye

Igbo na-ekwu si na a gughee uzo, a gughee onu maka na onye hapu ihe o ji ama mma, mma ya aruo. Obodo o bu la na-efu efu na-achi ochi anaghi afo ma ncha. Di ka Achebe (1958) siri kowaa, ilu bu mmanu ndi Igbo ji eri okwu. Ilu na-aputakarị ihe n'asusu tumadi mgbe o bu la nwa afo Igbo na-asu asusu Igbo. Nke a gosiri na o bu ide ji asusu Igbo. Akwu apughi igba mmanu ma o buru na ikwe asughi ya. O bu otu a ka o di n'ebe ilu di na ndu ndi Igbo. Ndi Igbo na-esite n'asusu ha eziputa ilu di iche iche n'ih i na asusu bu ndu mba n'uwa gbaa gburugburu. Ma a na-akowaputa onwe, onodu, ekpemekpe, echiche, nkwenye na akparamagwa ha di iche iche. O bu ilu na asusu ka ejikari ekwu okwu. Nke a gosiri na asusu bu usoro mwulite ndu ndi Igbo ma buru uzọ puru iche mmadu na ibe ya si enwe mmekorita. Nke a metutara okwu ndi Igbo kwuru na onye ejighi asusu ya kporo ihe di ka onye enweghi mkpuru obi mmadu.

Mgbe a na-eme nke a, ilu na-ewere onodu n'uzo puru iche. Ilu bu aka mkpa onye obula ma buru ihe kwesiri iji mee ngala mgbe nwa afo Igbo ahụ na-ewebatagasi ya n'okwu mana aruwanye ya isi n'ebe o dabara adaba. O bu site n'uzo di otu a ka ndi mmadu ga-esi nwee mmasi imu asusu Igbo ma tinye ya n'oru site n'iji ya ekwu okwu oge obula, ime mmemme di iche iche, azumaahia ikuzi ya n'uloakwukwo malite n'otaakara ruo na mahadum, iji ya akparita ububo n'uloogwu. Onye obula abughi nwa afo Igbo no ebe ahụ eji ilu ekwu okwu ga-ahuta onwe ya di ka onye obia maobu ofeke nke amaghi mgbe e kere nkụ ukwa ma o buru na o naghi anu maobu asu asusu Igbo nke oma.

N'ih i nke a ebe nwata na-ebe akwa na-atu aka nne ya anoghi ya, nna ya anodu ya maka na nwata gwa okenye ebe o na-aga okenye agwa ya ihe o ga-ekwu mgbe o ruru ebe ahụ. Ilu Igbo kwesiri ibu ihe nwa afo Igbo obula ga na-eji ata atu kwa ubochi ma site na ya kwanyere asusu Igbo ugwu na nsopuru kwesiri ya ma mee ka asusu Igbo buru ihe ga-adi na-eto eto na ndu ndi Igbo kwa oge.

Ntuleghari Agumagu

N'ebe a ka e mere ntuleghari agumagu ndi metutara isiokwu nchocha a.

Ilu

Ọ bụ eziokwu na ọtụtụ ndị mmadụ tumadị ndị maara ihe ekwe na-akụ n'asụsụ Igbo enyela nkọwa ha banyere ilu n'uzọ dị iche iche. N'ebe a, nwanchọcha ga-agba mbọ kọwapụta isiokwu dị iche iche mejupụtara nchọcha ya otu o kwesiri. Ọtụtụ ndị mmadụ kọwara ilu site n'otu ha siri hụta ya n'otu ụzọ ma ọ bụ ụzọ ọzọ. Nwadike (1981) kọwara na ilu bụ ọkpurukpu okwu ndị mmadụ kwuru n'otu oge nke mechara buru ihe ndị ọzọ ji ama atụ. N'ebe a, Nwadike na-akọwa na ilu bụ ihe ejiri mara mba n'ihu na ọ bụ ihe e si na ụburu mmadụ chepụta ma were ọnu kwuputa ya. Achebe (1988) hūta ilu dị ka mmanụ ndị Igbo ji eri okwu.

Anukwu na Onwudifo (2007) na-ekwu na ilu bụ okwu ma ọ bụ asụsụ dị omimi ndị Igbo ji akuziri umu ha ihe. Ha kwukwara na ilu anaghị eto oke ogologo mana nghota ya na-ebukwa ibu. Onye ọ bụla ji ilu okwu okwu na-enwe nsopuru puru iche n'etiti ndị ya na ya na-akparita uka. Ngoesi (2004) na-asị na ilu bụ okwu amamihe na-adị omimi nke na-eziputa echiche na nkwenye ndị Igbo banyere ihe dị iche iche, ọ kachasi ihe ndị metutara obibi ndu, akparamagwa na mmekorita mmadụ na ibe ya.

Igbo (2012) n'aka nke ya, mere ka amata na ilu bụ nkenke okwu na-akowaputa ezi okwu ma na-enyekwa ndumodu. Ọ na-akowakwa ya dị ka okwu ndị a chikoro ọnu maka iji were na-akowaputa etu e si ahuta ndu kwa ubochi. Ọ na-enyekwa okwu onodu oma, nnabata oma nakwa isi uto. Agwuna (2013) na-ekwu na ilu bụ mmanu ndi Igbo ji eri okwu. Ọ bukwa okwu amamihe e ji achọ edemede mma. Ilu na-eme ka ogu chemie echiche ime. Okwu ma obu edemede obula enweghi ilu di ka ofe e sichara mana nnu na ogiri adighi ya. Okeke (2017) na-akowa ilu di ka ahiri okwu nke mkpuru okwu e jiri mee ya di iche n'echiche o na-eziputa. Ọ gara n'ihu na-akowa na ilu na-adị iche n'ahiri okwu mebere ilu. Nkọwa a na-eziputa ihe omimi n'uzọ puru iche mekwaa ka onu chemie echiche ime mgbe o nuru ya.

Obiechina (1975) na-akowa ilu di ka mkpuru aki nke akọ na uche ndi odinala juputara n'ime ya. N'echiche Obiechina (1975), a ga-asị na ilu bụ udara na-eweputa uto okwu Igbo nke mkpuru juputara n'ime ya bụ okwu amamihe, akọ na uche, nkuzi na nghota miri emi. Nkọwa Obiechina (1975) na-egosi na ilu di omimi; o bughị okwu nkiti. Ihe juputara n'ime ya bụ okwu amamihe na-etinye ukoro uto n'okwu ma nyekwuazi nkuzi puru iche ndi mmadu ga-eji na-eto n'amamihe. Nke a na-egosi na amamihe ndi Igbo gbadoro mgborogwu n'ilu ha ji ekwu okwu.

Na nkọwa Ugonna (1974), ilu bụ nka okwu e ji enwe anuri na mkparita uka. Di ka o si akowa ihe kacha daba na ntapia ilu na Bekee bụ 'similitude' nke e nwere ike ikpo kemyiri di ka o si akowa. Okebalama (2003) na-akowa na e were etu Ugonna (1974) si akowa ilu, a ga-ahu na ilu gunyere ihe ndi a: ilu atutu nke nwere ngalaba itoolu, ilu akpu okwu na ilu nrutuaka, asinilu, ilu kpom, ukabulu, ilu ofufe na nkwenye, nkonilu, akuko a roro arọ na nka okwu. Ogbalu (1974) dere na ilu bụ uzo ndi Igbo maara ihe si ekwu okwu. Ọ gara n'ihu na-ekwu na nkowa ilu abughị ihe di mfe n'ihu na ndi Igbo na-eji ihe mere eme atụ ilu.

Nkọwa niile ndi oka mmuta nyere gbasara ilu dichia mma ma buru ihe doro anya. Ka o sila di, ha apughị ibu ebe mgbakwasa ukwu maka nchocha a. Ndi Igbo na-ekwu n'okwu si na ngwere emeghi ihe ibe ya mere o buru ngwere ikpo. N'ihu nke a, nwa nchocha na-ahuta ilu di ka ihe di nnukwu mkpa n'asusu Igbo. Ilu bụ okwu nka ma obu atumatu okwu nwa afọ Igbo o bula na-akpu n'onu di ka aso mmiri nke adighi akọ akọ. Ọ na-abukari ihe meturu mmadu, anumanu, osisi, ihe ndi a na-ahu anya na ihe ndi a naghị ahụ anya, nke na-akuzi amamihe di iche iche, na-enye ndumodu na okwu agbamuume n'uzo puru iche.

Ntuleghari Ihe Ndi e derela n'Isiokwu a

Ọ bụ eziokwu na ndi mmadu emeela nchocha n'uzo di iche iche banyere ilu n'asusu Igbo n'otu o siri metuta isiokwu ufodu. Ọtutu ndi okammuta derela ihe bu ndi a. Onye mbu mere nchocha a bu Mbiti (1970), site na nchocha o mere banyere amamihe na nkwenye ndi Afrika choputara na o bu n'ilu ka a na-ahuta amamihe na nkwenye okputorokpu ndi Afrika. Ọ na-ahuta ilu di ka odono ebe amamihe ndi Afrika gbakoro. Nchocha Mbiti bara uru nke ukwu. Ọ na-egosi ihe na-eme n'uwaa taa. Ozo, ewu na okuko maara na amamihe ndi Afrika zoro n'ilu ha ji ekwu okwu. Nke a gosiri na ilu abughị okwu nkiti. Ilu na-eziputa echiche miri emi.

Arinze (1979) mejuputara ebunnoobi ya nke bu ichoputa etu ichu aja na ofufe chi si aga n'omenaala Igbo. O bu na nchocha a ka o no were choputa na ndi Igbo na-eji ilu agwa ndi mmuo okwu. Nke a putara na ilu Igbo di ezigbo mkpa n'igba afa, ichu aja, igo oji, na kwa ikpe ekpere ndi ozo di iche iche n'ala Igbo. O choputara na otu ihe e ji ama onye afa wara maka ibu dibia afa bu na onye ahụ ga-abu okaike n'ilu Igbo. Nke a bu otu n'ime akara ndi na-egosị na afa wara mmadu. Otutu oge ndi dibia na-agba afa, otutu okwu na-esi ha n'onu aputa bu ilu. Nke a bu iji gosi mmekorita di omimi di n'etiti ndi mmadu na ndi mmuo. Etu ahụ ka o dikwa mgbe ndi Igbo na-ago oji, mgbe ha na-achụ aja di iche iche maobu na-ekpere chi di iche iche. Nchocha Arinze (1979) gosiputara n'ezie na asusu Igbo bu ndu ha nke putara na ilu di ezigbo mkpa n'ihe di iche iche ha na-eme. Uwa ndi Igbo bu uwa ndi mmadu na ndi mmuo. Ha na-egosiputa otutu nkwenye ha site n'asusu ha. Nke a na-aputakarị ihe n'etu ha si eji ilu ekwu okwu. Ya bu n'ala Igbo, mmuo na mmadu na-akparita uka. Otu ihe na-enye aka ime nke a bu ilu. O putara ihe n'ihe na-eme taa n'ala Igbo. O doro anya n'otutu oge e wete oji n'ezinaulo maobu n'ogbako di iche iche, a na-achọ okenye ka o goo oji ahụ. Mgbe okenye na-ago oji, otutu okwu na-esi ya n'onu aputa bu ilu iji gosi mkpa ilu di n'ebe ndi Igbo na chi ha no.

Davids (1980) gbara mbo mee nchocha iji choputa omimi mmekorita di n'etiti ilu Igbo na okwu Igbo. O choputara ma kowaputa na ilu Igbo kuru akwu n'okwu Igbo. Nke a kwadoro okwu ndi Igbo na-ekwu si, "Mgbe ilu m gwuru ka okwu m gwuru." Nke a na-egosị na isi sekpu nti n'okwu niile bu ilu e ji eziputa ha. Nchocha Davids putara ihe n'etu ndi Igbo si akwanyere onye okokwu obula ji ilu achọ okwu ya mma ugu site n'oge ochie ruo n'oge ugu a. Nchocha ya bara uru maka na o nyere aka n'ikpolite umu afo Igbo ka ha gbawa mbo muta ilu Igbo, chekwawa ya ma jirikwa ya na-ekwu okwu.

Emenanjo (1989) site na nchocha o mere banyere oganihu e nwere n'amumamu ilu Igbo kowara na tupu afo (1984), ilu Igbo sobu n'atumatu agumagu e nwere n'asusu Igbo. Mana site na mputara ogbako omumu ihe e nwere n'Alvan Ikoku Koleji Keedukeshion di n'Owere n'onwa Novemba n'afọ 1984, a choputara ma kpebie na ilu Igbo bu otu n'ime atumatu agumagu e nwere n'asusu Igbo. Nkwa Emenanjo (1989) a bara nnukwu uru n'amumamu asusu Igbo maka na o nyere aka n'ichoputa nakwa ikowaputa oganihu e nwerela n'amumamu asusu Igbo di ka o si metuta ilu na atumatu agumagu di iche iche. O yitere nchocha a maka na ha abuo na-ekwu maka ilu Igbo. N'aka nke ozo, o diwaga iche na nchocha a maka na o na-akwa maka mgbanwe e nwere n'onodu ilu Igbo mana nchocha a bu maka ilu metutara ji di ka iri nri ndi Igbo.

Nchocha ozo bu nke Opata (1994) nke o mere iji choputa ma kowaa ihe Emenanjo bu n'obi gbasara asiniilu, kowaputara na ahirisi apughị ibu ndiche a hubara ama n'etiti ilu na asiniilu. O gara n'ihu weputa ndiche doro anya n'etiti ilu na asiniilu. O si na biambia mgbochi, biambia uda, na mmabada, kwunukwugha ndiche na ndanusoro bu ihe ndi anaghi ahụ n'asiniilu mana ha na-adi n'ilu. Echiche Opata bu iji gbaghaa Emenanjo (1989) na ndiche di n'etiti ilu na asiniilu. Nkwa ya banyere ndiche doro anya di n'etiti ilu na asiniilu meghere uzo maka otutu ndorodoro na mgbagha banyere ndiche di n'etiti ilu na atumatu agumagu ndi ozo.

N'otu aka ahụ, Umezi (2005) site na nchocha o mere iji chikoba ilu Igbo di iche iche, kowara etu ilu si di mkpa na ndu ndi Igbo. N'okwu ya, o si na asusu Igbo gba oto ma o buru na e wepu ilu Igbo na ya. Ya bu na ilu bu uwe di ebube a na-eyikwasa asusu Igbo ka o were di mma na nti ma nwee ugu n'etiti asusu ndi ozo di n'uwa. Nke a mere o ji si na onye na-asu asusu Igbo n'etinyeghi ilu di ka onye na-elo utara n'ejighi ofe. Nchocha Umezi (2005) ga-enye aka n'ebe o di ukwu n'ibeku ndi Igbo ka ha gbaa mbo muta ma chekwaa ilu Igbo, maka na mgbe obula ha tufuru ya, ihe o putara bu na ha atufuola ihe di oke mkpa n'asusu Igbo. A si na anya okuko na-eche akwa ya maka na onye tufuo ihe o ji ama mma, mma ya aruo.

N'iga n'ihu, Amamgbo (2020) dere ilu metutara akwu na nkwa n'ala Igbo, Umezi (2020) dere odida ilu Igbo na sehuuri nke iri abuo na otu, dg. Mana n'agbanyeghi mbo ndi a niile gbarala gbasara ilu, o nwebeghi onye lebara anya na ilu di ka usoro mwulite asusu na ndu ndi Igbo. O bu ihe di otu a ka nwanchocha huru mkpa o di ka e mee nchocha n'isiokwu maka odimma umu afo Igbo n'ihia na asusu Igbo buzi ihe mara afo n'ala nke ha ejighizi ya kporo ihe ma ncha. Nwanchocha matara n'oge gboo

mgbe elu bu ala usa na o bu ilu Igbo ka ndi nnanna anyi ha ji akuziri umuaka ha ihe ma site n'ime otu a mee asusu Igbo buru ihe di oke onu ahia oge ahụ. O bu ihe ndi a kpalitere mmuo nwanchocha ime nchocha iji gbochie onu asusu Igbo nwuru n'aka ndi ogbaraohuru ma kwoo onye ukwu wara n'ihu na ahụ ma ekwughi gburu okenye ma ekwuo ma anughi gburu nwata. N'edemede a, nwanchocha ga-eleba anya n'ilu di ka usoro mwulite asusu na ndu ndi Igbo.

Atutu Njirieme

A bia n'atutu njirieme, ndi okammuta kwuru okwu banyere ya ehighi nne, ma ka o sila di, n'afọ 1953 Ludwig Wittgenstein dere akwukwo o kporo '*Philosophical Investigations*'. N'ime akwukwo ahụ ka o kwuru na atutu a na-agbaso usoro nsirihu were enye nkowa okwu obula. O na-akowa na echiche na nghotaokwu obula nwere sitere n'ihe ndi nwe ya ji ya eme n'asusu o no na ya.

N'iga n'ihu, onye ozo kwadoro atutu a bu Paul Horwich n'akwukwo o dere n'afọ 1998 o kporo '*Meaning*'. O kowara na ihe na-enye okwu obula echiche ya gbadoro ukwu n'ihe e ji ihe ahụ eme n'asusu okwu ahụ di na ya. A bia n'echiche Wittgenstein na Horwich, e nyochaa ya nke oma, a gachoputa na ha abuo na-ekwu otu ihe. Horwich na Wigenstein so na ndi kwenyesiri ike ma na-akwado atutu a site n'ikowa na okwu obula nwetara echiche ya site n'ihe nwe asusu nyere ya. Nkowa ha na-ekwenye na okwu obula enweghi echiche onwe ya. Atutu a bara uru n'ihu na o na-egosiputa na okwu di iche iche n'asusu di iche iche nwetara echiche ha site n'etu ndi nwe asusu siri hu okwu ndi ahụ. Uru atutu a bara mere na e ji ya aru oru rue ugba.

Atutu a riri mperi n'uzo olenale. O doro anya na echiche nwere odidi nnononwe emetughị onodu ya n'asusu maobu atumatuokwu mana atutu a na-ekwu na echiche okwu obula gbadoro ukwu n'ihe ndi nwe asusu kporo ya.

Atutu Nsinagburugburu

Agbedo (2000) mere ka a mara onye tuputara atutu a bu nwoke mba isi ocha Amerika aha ya bu L. Bloomfield n'afọ 1933 n'akwukwo ya o kporo '*Language*'. O na-akowa na echiche e nyere ya n'asusu o di na ya. Mbah na Mbah (2014) kwukwara na atutu a bu nke Pavlov na Skinner tuputara n'agbata afọ 1950. Ha si na atutu a na-ekwu na mgbe a muru nwata, na o nweghi echiche amamihe di ya n'uburu isi. O bu site n'ihe na-eme na gburugburu ya ka o si amuta ihe obula o matara. Ha na-akowa na oge ufodu, na e nwere ike iji ihe onyinye wee gbaziere nwata mmuta. Nke a bu n'ihu na a taa nwata ahuhu maka o mehieri, o gaghi emekwa ihe ahụ ozo. Mana, o buru na o meta nke oma a jaa ya ike, nke a na-eme ka nwata ahụ gbalisiwe ike imetawaga nke oma gaa n'ihu. N'otu aka ahụ, umuaka na-esi etu a amuta asusu, o bu ya gosiri na mmemekwa bu isi sekpu nti na mmuta asusu.

Usoro atutu a na-agbaso iji enye nkowa ya bu kwunkwukwa maobu mkpatuta na nzaghachi. Ha na-akowa na mkpatuta obula ga-enwe nzaghazi, na ha abuo ha nhatanha. Ndi kwado atutu a kwenyere na o nweghi echiche obula di n'uburu mmadu mgbe a muru ya kama na o bu site n'ihe ndi na-emegasi na gburugburu ya ka a muchara ya ka o si amuta ihe obula. Na o bu na gburugburu nwata ka echiche ihe di icheiche si wee na-abazi n'uburu ya. Uru atutu a bara bu naani na o so n'atutu echiche ndi mbu putaranu, wee to o ntala nke atutu echiche ndi ozo gbadoziri ukwu na ya wee malite nke na e nyochabaziri ka a mara nke ka ibe ya mma. A tuchala atutu a site n'aka ndi okammuta di icheiche. Atutu a na-akowa na mkpatuta na nzaghachi ha nhatanha mana a na-agbagha nke a, na obughi mgbe dum ka mkpatuta na nzaghachi ya na-aha.

Ndi na-akwado atutu nsinuburu kwuru na atutu a akowaghi ihe kpatara na nwata kwujo okwu, okenye kwughachi ya otu ahụ o siri kwuo ya nwata ahụ asi na o bughị ihe ya kwuru. Ozokwa, ha na-ekwu na atutu a enweghi ike ikowa ihe kpatara umuaka dum ji amuta asusu n'otu oge n'agbanyeghi udi asusu a mnyere ha maobukwanu etu ebe ha bi di. N'ihu mperi ndi a, atutu a abughizi ihe e ji aru oru, o karjala ihe dika afọ iri isii ugba atutu a dara.

Uru di Iche Iche Ilu Bara na Mwulite Asusu Igbo

O bughị ikwu ekwu bu isi kama na o bu ime ihe ekwuru ime. Itu ilu di mfe ma ighota ilu ya adighi mfe. Ndi nanna anyi ha na-eji ilu akuziri umuaka ihe digasi iche iche iji mee ka ha nwee akpa uche di omimi ma nye aka mee ka amamihe ha bawanye n'uba. Ilu ndi a nwere ike iputa ihe mgbe a na-adu ha odu, abara ha mba maobu agbaziri ha uzọ di mma. Omamaatu: Mgbe a na-adu nwatankiri odu, e nwere ike tuoro ya ilu a, nwa nza na-eru nku o di ka o ga-aka nne ya, okwuru anaghi akari onye kuru ya, agwa nti ma nti anughi ebere isi nti esoro, ukpana okpoko gburu nti chiri ya, ijiji nti ike na-eso ozu aba n'ili dg, Ilu ndi a niile na-enye aka ewulite asusu Igbo mgbe a na-asuru ya umuaka oge obula, o na-eme ka nwata ahụ mata maobu ighota ilu mgbe obula a turu ya n'ihia na a na-eji ya agwa ya okwu oge niile site n'asusu Igbo.

Ilu na-enye aka na mwulite asusu na ndu ndi Igbo mgbe obula e ji ya ekwu okwu n'ezinaulo. Nke a gaputakari ihe site n'aka ndi nne na nna anyi ha n'uzo di iche iche. Akwukwo nsọ bu baibul gwara anyi n' Akwukwo ilu isi nke iri abuo na abuo amaokwu nke isii si" zulite nwata di ka uzọ ya siri di, ka o ga-abu mgbe o mere okenye o gaghi esi n'ime ya ewezuga onwe ya" Nke a gosiri na o bu oru diiri ndi nne na nna anyi n'ala Igbo ka anyi were ilu Igbo na-agwa umu anyi ekwu oge obula site n'asusu Igbo. Nne na nna obula kwesiri ime nke a n'ihia na anyuko mamiri onu o gboo ufufu. Ozọ umuaka na-aka ano nne na nna ha nso kariya onye ozọ. O bu oru diiri ha iji onye ahụ ha na umu ha no kuziri ha asusu amunyere ha n'ime maobu asusu ala nna ha ma na-ewebata ilu ufodu dabara adaba. Mgbe nke a mere, nwatakiri ahụ ga-enwe mmasi puru iche n'ihie niile banyere asusu tumadi mgbe eji ilu ziputa ya.

Ikwu amaghi ibe ezi ya kochiri ji n'uzo si na o buru na ya amaghi ako ka onye ma ako kuziere maobu gbaziri ya maka ihe onye amaghi kariya. Okenye anaghi ano n'ulo ewu amuo n'ogburu. Ndi Igbo bu ndi a maara nke oma di ka ndi na-egwu egwu onwa mgbe ezi di na ukwu ukwa na mgbe elu bu ala osa. Ha na-eme nke a site n'akuko ifo nke bu akuko amamihe ufodu di iche iche eji akuziri umuaka ezigbo ihe di ka ikpa ezi agwa, igbara ihe ojojo oso, irubere nne na nna ha isi oge niile dg. Ndi okenye ji akuko ifo agbazi akparamagwa umuntakiri n'uzo puru iche ma na-ewebatagasi ihe mere n'ala umu anumanuu nakwa ala n'oge gboo. Ihe kpatara ha ji eme nke a bu iji tinye egwu n'ime ha nke ga-eme ka ha gee nti etu o kwesiri ma site na ya gbazie akparamagwa na ndu ha nke oma. Mgbe a na-eme nke a, ilu ufodu na-ewere onodu ebe asusu Igbo n'eturu ugo etu o kwesiri. Umuntakiri na-enwe mmasi puru iche site na-ige nti mana ajukwa ajuju n'ebe ha nwere ihe mgbagwoju anya. Akuko ifo niile ndi a na ajuju so ha bucha asusu Igbo ka eji ako ha n'otu uzo maobu n'uzo ozọ.

Onye hapu ihe o ji ama mma mma ya aruo n'ihia na ngwere emeghi ihe o ji buru ngwere, a kpoọ ya ngwere ikpo. Omenala bu ndu mba obula. O bu uzọ obodo ji egosiputa etu ha ebi ndu ha, udi ejiji ha, uwe ha, ekpemekpe maobu okpukereChi ha, nkwenye dgz. Obodo na-esitekwa na ya egosiputa echiche ha, onwe, onodu na akparamagwa n'ihie ndi ozọ gbadoro ukwu na ya. O bu n'onodu di otu a ka ilu ufodu na-aputa ihe site n'aka ndi okenye n'ihia na o bu mmanu ndi Igbo ji eri okwu n'uzo puru iche. Ilu di ka a jukata onye mu, a juba onye na-alu? Ihe onye ruru ogo ya abughi usa, Ukwu ruo oge ya, o daa, Chi na-efo, okuku ana-enwewanye di, Onye ube ruru ya rachaa dg. Ndi a niile bucha ilu na-aputakaricha ihe mgbe a na-eme omenala n'ala Igbo. Mgbe a na-eme nke a, asusu na-enwere onodu kwesiri ya n'ihia na ha niile bu asusu ka iji ekwuputa ya ma mee ka asusu na-eto eto. Nke a gosiri na ilu na-enye aka n'uzo puru na mwulite asusu na ndu ndi Igbo. Oge obula a na-eme omenala, a na-eji ilu eziputa asusu ma were ya na-agwa ndi mmadu okwu. Ilu ndi a n'awulite mmuo ndi di otu a ma mee ka asusu na-abawanye.

Ndi Igbo na-atu ilu ndi a di ka ejighi ututu ama njo, ahia oma na-ere onwe ya, aka aja aja na-ebute onu mmanu mmanu, a na-agbako uru, a na-agbako oghom, nku onye kpara n'okochi ka o ga-anyi n'udu mmiri, aruo n'anwu, erie na ndo dg. Ilu ndi a niile bucha ilu e ji agwa mmadu na chi efola ka okulie n'ute n'ihia na ngana kpuchie ute, aguu ekpughee ya maka na agughee onu, agughee uzọ. Ndi Igbo bu ndi a maara nke oma di ka ndi na-agba oke mbo n'obodo di iche iche nakwa n'ebe di iche iche ha huru onwe ha. Ha na-eme nke a site n'azumahia na achumnta akunauba. Mgbe ha na-azu ahia, o bu asusu ka ha ji ekwukorita okwu ma were ilu ndi a a turu wee na-agba onwe ha ume n'ebe o puru iche. Azumahia bu ihe oke onu ahia na ndu ndi Igbo. Ha ejighi izu ahia egwuriegwu ma ncha. Mgbe ha azukorita ahia, o bu asusu ka ha ji agwakorita onwe ha okwu n'uzo puru iche ma na-akparikota ubuho. Ufodu okwu maobu nkata ha na-akpakorita na-aputakwa ihe site n'ihu n'ihia na okwu ufodu gbasara

azumaahija bu okwu a na-akpi okwu akpi were ekwu. O bu nke a kpatara ha ji atu ilu iji mee ka ofeke no ebe ahụ ghara imata mgbe kere nkụ ukwa. Mgbe nke a na-eme, asusu na-abawanye, na-eto eto mana agbasa di ka mkpuru ukpaka.

Asusu Igbo agaghi ezu oke ma ewepu ilu. Ilu bu aka mkpa nwa afọ Igbo o bula ma buru ihe ndi Igbo ji eme ughara n'ebe ndi ozọ no nakwa n'etiti ndi agbataobi, agburu na mba na ibe ya. Oge ufodu, ilu Igbo na-adi nkenke maobu pee mpe mgbe eji ya kwuo okwu n'asusu Igbo mana nkwa di na ya na-eto ogologo ma di omimi na nghota. Mana ihe mere o ji adi etu a bu na o na-enye aka ime ka asusu Igbo toọ uto, nwee ngalaba, ngabasi, alaka ma gosiputa ezi ugwu na nsopuru n'ebe o puru iche. Nke a na-emekwa ka ndi agburu na mba di iche iche gbara ha gburu gburu ghara iji ya egwu egwu n'ihu na okuko na-ehekwa akwa ya oge niile ma buru ihe onye nwere ka o ji eme onu. Iji gosiputa nkwa a nke oma, lee omumaatu ilu ndi a. (a) anu ala sobe enwe, o majie ukwu. Nkwa ya: Onye mebe ihe na ndi ozọ na-eme, o tinye onwe ya na nsogbu maobu onye mebe ihe o maghi anya ya ihe o huru o were. (b) Akwuna ga-ebe akwa nwa n'ula nka. Nkwa ya: Onye emeghi ihe o kwesiri ime mgbe ibe ya na-eme ya na-akwa ariri mgbe oge gasiri. (ch) Usu ghara abali, o suo imi n'ala. Nkwa ya: Onye emeghi ihe otu o kwesiri isi mee ya, o tinye onwe ya na nsogbu. (d) Agwo na-atu mbe na-ala onu ya n'iyi. Nkwa ya: Onye na-emegide onwe ya chee na o bu mmadu ka o na-emegide dgz. Ilu ndi a niile na Nkwa ha gasi na-enye aka iwulite asusu Igbo n'uzo di iche iche. O bu site n'ilu di otu a ka nwa afọ Igbo maobu onye obula chorọ ibu oka ibe n'asusu Igbo ga-eji eto eto ma mekwaa ka asusu Igbo gaa n'ihu tumadi mgbe a na-asu asusu maobu ekwu okwu oge niile.

N'iga n'ihu, o bukwa etu a ilu Igbo ufodu si di nkenke ma nwee nghota toro ogologo ka ufodu nkwa ilu Igbo si di ogologo ebe ilu kowaputara ya di nkenke n'uzo nke ya. Iji kowamie nke a nke oma; lee omumaatu ndi a: (a) Onye hu okuko, o si na okuko enweghi nsogbu mana o yie akwa, agwo eloo ndi o ga-elo, o buo umu, egbe eburu ndi o ga-ebu, o jisie ike zutoo ufodu, dibia e were ndi o ga-eji meyaa mmuo, ndi ozọ aghoro anu oriri. Nkwa ya: Onye noro n'ahuhu, ndi mmadu echee na ihe diri ya mma. (b) O buru mmiri di n'ime ite si n'oku, si fotuo ya were ya mee ihe a chorọ iji ya mee. Nkwa ya: E kwesighi igbu oge n'ime ihe. (ch) Agadi nwaanyi mara ka udu mmiri ga-adi wee jiri okochi kpako nri. Nkwa ya: Ime ihe n'oge amaka. dg.

Ozo a na-esite n'ulo mara mma were puwa ezi maka na onye kpoo oba ya mkpomkpoo oba, ndi agbataobi were ya kpoo ntụ. Onye arachaghi onu ya, ughuru arachara ya. Ilu di nnukwu mkpa n'omumu asusu Igbo. Ufodu mmadu na-esite n'ilu amuta asusu Igbo etu o kwesiri, ebe ufodu na-esitekwa n'asusu amuta ilu n'uzo puru iche. Nke a gosiri na ilu na asusu bu ejula gaba o dokpuru ekuko ya ma onye aghala nwanne ya n'ebe asusu Igbo di. Mana nke a apughidi ire ma o buru na ndi nwe asusu e jighi ya kporo ihe n'ihu na umuntakiri na-aka amuta asusu ha ososo na gburugburu ebe amunyere ha ma na-asukwa ya oge niile ma mee ka asusu na-etowanye uto karia etu o dibu.dg.

Ozokwa, iji ilu eziputa asusu tumadi mgbe nwa afọ Igbo na-ekwu okwu maobu akparita ububo ga-eme ka asusu Igbo nwee ndu okachasi na ndu ndi Igbo. Mgbe ndi bu ndi Igbo jiri asusu ha kporo ihe, ha ganwe mmasi n'isu asusu ahụ oge obula ma na-etinye ilu ebe o dabara adaba. Site n'ime nke a asusu Igbo ga na-agu aguu isu mgbe niile ma mee ka asusu Igbo na-agbawanye mgborogwu. N'ihu na isu asusu oge niile na-enye aka agba asusu ahụ n'anwu ka mba uwa mata maka ya ma baara ndi nwe ya uru di ka o di n'atutu njieme; ihe ndi nwere ka ha ji ana aka n'ihu na o bu nkụ di na mba na-eghere mba nri.

N'aka nke ozọ iji ilu Igbo kporo ihe ga-enye aka mee ka ndi Igbo jiri asusu ha na-anya isi n'ebe ufodu di ka omaahija, uloaku, uloAkwukwo, ulogwu dg. O buru na ndi Igbo jiri asusu ha na-eme onu n'ebe ndi a a kpoasiri aha, o ga-enye aka mee ka asusu Igbo wulite karia etu o kwesiri ekwesiri. O bu ihe onye kporo nkita ya ka o ga-aza. Ihe onye nwere ka o ji eme onu, ebe onye bi ka o na-awachi. Ilu bu ezi onye nkuzi nye asusu Igbo. Nwa afọ Igbo obula ga-anabata asusu obula amunyere ya n'ihu na o nweghi onye na-asu na ofe nne ya tere atoghi uto. A bia n'uwu, asusu obula nwere mkpa o na-egbo nke na o nweghi asusu ka ibe ya mkpa. Mgbe obula asusu na-aga ije m, ilu sokwa ya aga nje m. Ilu na asusu na-enye aka na mwulite asusu Igbo tumadi na ndu ndi Igbo kpomkwem.

Aro Nchọcha

Ndị Igbo si na anyukọọ mamiri ọnu, ọ gbaa ufufu, ebe ọ bụ ebe onye bi ka ọ na-awachi. Nke a gosiri na ọ bụru na ngwere emeghi ihe o ji bụru ngwere a kpọọ ya ngwere iko. Ozo, ọ bụru na e bughị ngwere nwere ọdudu abuo, nke nwere ọdudu ato ga-aguputa. Mgbe elu bu ala osa, ndi Igbo tumadi ndi nne na nna anyi ha ji ilu eme onu ma na-anori oge mgbe umuntakiri mechara ihe diri ha n'oge abali. Mgbe a na-eme nke a, ha na-eji asusu Igbo akoro umuntakiri akuko ifo di iche iche na-emetuta n'obi nke ukwu. Akuko ifo niile ndi a bu iji mee ka ha gbaara ihe ojoo oso ma mee ezi ihe. N'ih i nke a, nwanchocha na-atu aro ka ndi nne na nna ka jiri akuko ifo di iche iche etinyere ilu dabara adaba were na-akuziri umuntakiri ha asusu Igbo ma nye aka mee ka asusu Igbo na-eto eto karia ka o di taa.

Ozo, ilu kwesiri ibu ihe ezinaulo obula ji eme onu oge niile. Mgbe ndi Igbo matara na o bu nku di na mba na-eghere mba nri. Ha ga-enwe ike mata mkpa o di n'ihe ha nwere. Ilu bu ebube asusu Igbo nwere nke ndi nwe ya kwesiri iji eme nganga. Oge ndi Igbo malitere tinyeba ilu n'asusu ha mgbe ha na-ekwu okwu oge obula, ugwu ilu nwere ga-alaghachi azu. Mana ndi Igbo ga-ebugodu uzọ hu asusu ha n'anya karia asusu ndi ozo. Nke a ga-amalite site na ndi nne na nna isuru umu ha asusu Igbo n'ezinaulo ha di iche iche. O buri na umuntakiri were asusu ara nne too, ha ga-enwe mmasi puru iche gbasara asusu ahu ebe otutu ndi mmadu ga-enwezi mmasi ma asusu a buri ihe towanyere etowanye.

N'aka nke ozo, ndi nne na nna ga-agbasi mbo ike weputa oge nye ozuzu umuntakiri n'ezinaulo ha di iche iche. Ozuzu ndi a ga-amalite site isuru ha asusu Igbo oge niile ma mee ya di ka iwu na onye o bula suru Bekee oge abughi oge di otu a nwere ntaramaahuhu diri ya. Mgbe a na-asuru umuntakiri asusu nne, o ga-enyere ha aka imuta asusu ahu osooso. Ndi nne na nna ga-ebu uzọ malite isuru umuntakiri asusu ha n'ezinaulo ha di iche iche tupu umuntakiri ndi a abanye n'uloakwukwo otaakara. Mgbe ndi nne na nna mere nke a n'uzo kwesiri ekwesị asusu ha ga-abanye n'uburu umuntakiri ahu nke oma ma mee ka mgbe ha bara koleeji ma o bu mahadum, o gaghi apu apu n'ime ha. O bu ihe mwute ma na-agba anya mmiri na ndi nwe asusu hapuru asusu ha na ilu ha ji eme onu n'aka ndi ozo.

Ozokwa, ndi goomentị na ndi ozo ochichi di n'aka n'ala Igbo ga-agba mbo chikoba amumamu ozuzu di iche iche na asompi n'uloakwukwo na ama egwuriegwu obodo iji akuziri umuntakiri ilu Igbo n'asusu Igbo etu o kwesiri. Ogbako na nkuzi di otu a ga-eme ka asusu Igbo na-abawanye, eto eto ma buri ihe ewulitere n'ebe di elu. Mgbe asusu Igbo werechaara onodu ya etu o kwesiri site na-asompi, ndorondoro ndi kwe na ndi ekweghi di iche iche a tuputara ga-enye aka mee ka umu afo muta etu e si eji asusu na ilu Igbo ekwu okwu ngwa ngwa site n'asompi di ka agwugwa, okwu ntabi ire, ilu Igbo di iche iche nakwa amumamu ndi ozo e nwere n'ala Igbo ma buri nke di n'ime asusu Igbo kpomkwem dgz.

Nchikota

N'edemede a, nwanchocha gbara mbo iziputa ihe bu ilu Igbo nke oma ma gosiputa nchocha di iche iche ndi mmadu mereelarij maka ilu n'uzo di iche iche. Nwanchocha gbara n'anwu mkpa o di iji ilu Igbo ekwu okwu oge obula, itinye ilu Igbo n'omumu asusu Igbo. Edemede a gosiri ugwu na nsopuru ndi Igbo kwesiri inye asusu ha site n'ilu iji mee ka asusu ha buri ihe e ji eme onu ma na-eme ngala oge niile.

N'aka nke ozo, nwanchocha gbara mbo site n'igwa ndi Igbo ka ha jiri asusu ha kporo ihe n'ih i na o bu ihe onye kporo nkita ya ka o na-aza. Site n'ihe niile ndi a nwanchocha tuputara ga-eme ka umu afo Igbo chegharia echiche ma lachighaa azu n'asusu ha ma nwee ike mee ka ha jiri asusu ha na-ekwu okwu ma na-etinye ilu Igbo ebe o dabara adaba.

Mmechi

Nwanchocha gbara mbo nke ukwu iji mejuputa ebumnoobi nchocha a etu o kwesiri. Nke mbu nwanchocha dororo ndi nne na nna aka na ntị ka ha jiri ilu Igbo na-ekwu okwu mgbe obula tumadi ebe umuntakiri ha no. Nchocha a ga-enye aka meghee anya ndi nne na nna, umuakwukwo, ndi nkuzi, umu afo Igbo na ohanaeze mkpa o di iji ilu awulite asusu Igbo na ndu ndi Igbo n'awa gbaa gburugburu. Mgbe nke a mere, asusu Igbo ga na-eto eto karia ka o di ugbo a.

Edensibịa

- Achebe, C. (1958). *Things Fall Apart*. UK: William Heinemann Ltd.
- Arinze, F. A. (1979). *Sacrifice in Ibo religion*. Ibadan: University of Ibadan Press.
- Davids, P. K. (1980). *Ilu Igbo – N’ime Igbo (The text book of Igbo proverbs)*. Onitsha: University Publishing Company.
- Emenanjo, E. N. (1989). *Atumatụ agumagụ na atumatụokwu*. Ibadan: Oxford University Press.
- Igbo, P. C. (2012). *Elements of Igbo culture and tradition*. Onicha: Goodmark Printers.
- Mbiti, J. S. (1970). *African religion and philosophy*. Nairobi: East African Educational Publishers.
- Ngoesi, M. C. (2004). *Nchikọta ihe omumụ nke asụsụ Igbo maka ule sinjo sekondiri*: Nkpo: Optimal Press.
- Nwadike, I. U. (1981). *Ntọala na nnyocha agumagụ*. Ihiala: Deo Gratia.
- Obiechina, E. (1975). *Culture, tradition and society in the West African novel*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Okebalama C. N. (2003) *Mkpọlite agumagụ ọnụ Igbo*. Enugu: Snaap Press.
- Opata, D. U. (1994). Emenanjo and generic study of Igbo Wellerisms. *Nsukka journal of the Humanities*. Vol. 7, 60 – 67.
- Ogbalu, F. C. (1974). *Edemedede Igbo (Igbo Model Essays for WASC / GCE)*. University Publishing Company.
- Onwudufor, F. (2007). *Mmanụ e ji eri okwu*. Enugu: Snapp Publishers.
- Ugonna, N. (1974). *Ilu in spoken Igbo literature*. Lagos: Notes and Records.
- Umezi, P. I. (2005). *Ọba ilu Igbo*. Onitsha: Emexco Press.